

<https://doi.org/10.15407/rksu.36.062>
УДК 27-47](438+477.8)"16-17":[930.2:003.072]

Сергій Шумило, кандидат історичних наук, доктор теології,
директор Міжнародного інституту афонської спадщини,
запрошений науковий співробітник кафедри класики,
древньої історії, релігії та теології, Ексетерський університет
(Великобританія), науковий співробітник, Інститут історії України
НАН України (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-7041-7766
E-mail: institute@afon.org.ua

Людмила Гнатенко, доктор історичних наук, старший науковий
співробітник, старший науковий співробітник відділу кодикології та
кодикографії Інституту рукопису, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-5287-0081
E-mail: gnatenko.manus@gmail.com

УКРАЇНСЬКИЙ ЗОГРАФСЬКИЙ ПОМ'ЯНИК XVII—XVIII СТОЛІТЬ: АРХЕОГРАФІЧНА РОЗВІДКА

Мета роботи — опрацювати за оригіналом український зографський Пом'яник XVII—XVIII ст., який міститься в рукописному кодексі-конволюті у складі з російським Синодиком-пом'янником 1639 р. (Афон, Зографський монастир, шифр зберігання: Зогр. 77). Виконати опис кодексу-конволюти на основі кодикологічного та палеографічного дослідження. **Методологічні засади** дослідження ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності й системності, застосовані кодикологічні та палеографічні методи аналізу, що посприяло отриманню новітніх даних. **Новизна роботи** обумовлена виявленням українського Пом'яника в рукописному конволютному кодексі, у складі з російським Синодиком-пом'янником 1639 р. Уперше проведені дослідження й опис усього кодексу, основна увага приділена українському Пом'янику. Доведено окремішність українського Пом'яника від ро-

Цитування: Шумило С., Гнатенко Л. Український зографський Пом'яник XVII—XVIII століть: археографічна розвідка. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 1 (36). С. 62—84. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.062>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

сійського і штучність їх об'єднання під однією оправою. **Висновки.** Український зографський рукописний Пом'яник XVII—XVIII ст. є **значущими національним історичним** джерелом і писемною пам'яткою. Він укладався впродовж 1682—1769 рр. під час збирання зографськими ченцями на землях Гетьманщини та Слобожанщини пожертв на монастир від українських гетьманів та козацької старшини, що також підтримувало існування національного духовного осередку на Афоні. Український Пом'яник, об'єднаний під однією оправою з російським Синодиком-пом'яником 1639 р. (Москва), не пов'язаний з ним часом і місцем написання, мовою, типом письма й художнім оздобленням. Український Пом'яник став укладатися лише в 1682 р., ймовірно, в Чернігові, і доведений до 70-х років XVIII ст. Писаний рукопис церковнослов'янською мовою української редакції й староукраїнською мовою, українськими півуставними та скорописними типами письма, в художньому оздобленні використані народні рослинні елементи. Записи у ньому робилися українськими духовними та світськими особами, книжниками-писцями, канцелярськими писарями, в містах і селищах на Чернігівщині, Київщині, Переяславщині, Полтавщині, Сумщині, Харківщині та ін.

Ключові слова: Афон, Свята Гора, Зограф, український зографський Пом'яник XVII—XVIII ст., російський Синодик-пом'яник 1639 р., конволют, рукопис, кодикологічні та палеографічні метадані.

Актуальність теми дослідження обумовлена виявленням нового важливого історичного джерела — українського рукописного зографського донатного Пом'яника, що сприятиме встановленню й вивченню як української козацької та церковної еліт, їхніх родів, так і їхньої ролі в духовному й культурному розвитку Афону XVII—XVIII ст. Завдяки фінансовій та культурній (мистецькій і книжній) підтримці українськими гетьманами й заможними козацькими меценатами Зографський монастир певний час відігравав важливу роль в українсько-болгарсько-афонських зв'язках духовного осередку Афону [1, с. 24—40]. Це засвідчує український Пом'яник, який знаходиться у складі кодексу-конволюту (Афон, Зографський монастир, шифр зберігання: Зогр. 77). Значимим є наукове кодикологічне й палеографічне вивчення та опис кодексу¹.

Аналіз досліджень і публікацій. Досліджуваний український Пом'яник XVII—XVIII ст. знаходиться в Зографському монастирі на Горі Афон, ймовірно, з XVIII ст. До новітнього часу про його існування в науці не було відомо. У 2015 р. він був виявлений С. Шумилом в рукописному кодексі-конволюті у складі з російським Синодиком 1639 р., зберігається під

¹ Дослідження здійснено в рамках отриманого від British Academy гранту CRFG\105969 на тему «The Synodicon from the Zograf Monastery as a source for the genealogy of the Ukrainian Cossack elite and the history of Ukrainian-Athonite relations in the 17th—18th centuries».

Пам'ятка досліджувалася за оригіналом: С. Шумило безпосередньо працював з рукописом, оскільки на Святу Афонську Гору вхід дозволено лише чоловікам, а Л. Гнатенко — в онлайн-режимі через інтернет. Далі робота продовжувалася за електронною копією.

сучасним шифром «Зогр. 77», попередній шифр «П.6.16». Ученим зроблені перші повідомлення про український рукопис з науковим висвітленням окремих питань у подальших роботах [2; 3; 4, с. 44, 52, 83, 97, 102, 109, 189 (№ 49), 255—256, дод. Д, с. 258—260, дод. Е., іл. 2—4].

В інвентарному каталозі архіву Зографського монастиря 1895 р. рукописний кодекс-конволют записаний під № 224, шифр П.6.16.: «Сендик² (помяник), 29 × 19, XVII в., 116 л. Русский» («Русский» вписано пізніше. — *Авт.*) [5, с. 29—30, № 244]. Наявний в архіві монастиря й «Каталогъ на пергаментитѣ и книжни рѣкописи. 1937». У науковому обігу кодекс, в якому містяться два кириличні східнослов'янські пом'яники, зафіксований як Руський зографський пом'яник від 1639 р. Основні короткі відомості про цю рукописну книгу подані в наукових археографічних описах у каталогах рукописів Зографського монастиря, опублікованих у 1985 та 1994 рр. [6; 7, с. 63, № 77]. До попередніх опублікованих описів монастирського рукописного зібрання, зокрема до опису Г. Ільїнського [Ильинский 8], кодекс не включений. У болгарському каталозі 1994 р. кодекс представлений як «Руський зографський пом'яник від 1639 р. 116 паперових аркушів; 295 × 157 мм. Повний, без втрат. Папір — хорошої якості. Письмо — середній новий правильний півустав, який імітує друкований шрифт, по 27 рядків на сторінці. Оздоблення — заставки й ініціали барокового стилю, наслідують стародруковані книги. Писаний у Москві для Зографського монастиря. Церковнослов'янська редакція» [7, с. 63, № 77, с. 223—224, табл. 77, арк. 1а, табл. 78, арк. 26]. Ця інформація про кодекс була використана Ю. Белянкіним у 2023 р. при дослідженні Синодика сербського монастиря Студениця [9, с. 104—105]. У бібліотеці Зографського монастиря примірник каталогу 1994 р. використовується як фондовий, до нього вписуються й додаткові дані, зокрема щодо оцифровування рукописів. У Зографському монастирі від 2009 р. розпочався сучасний етап вивчення й оцифрування рукописної спадщини [10]. Основну частину оцифрування монастирських зібрань було завершено до 2012 р., проте процес їхньої каталогізації досі не завершений. Першу цифрову копію кодексу під назвою «Руський зографський пом'яник від 1639 р.» було зроблено фотографічним методом 27.05.2011 р., на DVD. Вона доступна лише для роботи офлайн, як й інші електронні копії зібрання, в Електронній науковій бібліотеці «Зограф» у Софійському університеті «Св. Климента Охридського» [11]. На сайті університету до електронної копії подано короткий супровідний опис кодексу за каталогом 1994 р., останнє редагування метаданих проведено на сайті 14.10.2022 р.

Факсимільної публікації кодексу немає.

Виклад основного матеріалу. Рукописна книга є кодексом-конволютом, складеним із двох різних пам'яток: російського Синодика-пом'яника 1639 р.,

² Так у рукопису.

доведеного до 1734 р., та українського Пом'яника 80-х років XVII ст. — початку XVIII ст., доведеного до 1769 р.

Кодекс розміром у 2° (292 × 185 мм), 116 арк. Оздоблений мініатюрою, заставками та великими ініціалами стародрукованого стилю, у заголовках книг, частин — в'язь; використано золоту фарбу, кіновар, сурик. Мініатюра та заставки, вірогідно, початку XVIII ст.

Аркуші обрізані під час останнього оправлення книги. Нумерацій аркушів дві, простим олівцем, у правому верхньому куті: перша проставлена після реставрації рукопису (напр., на заклеєному полі арк. 107); друга — 2011 р., зроблена зографським ієромонахом Атанасієм перед оцифруванням книги, вона вписана поруч з першою або по ній, з наведенням. У нижніх та верхніх кутах аркушів російського Синодика та в нижніх кутах аркушів українського Пом'яника наявні цифри, проставлені в різний час простим і хімічним олівцями, деякі по заклеєних папером пошкоджених кутах. Можливо, цими цифрами відмічали «донати» на поминання під час служб у монастирі.

Кодекс декілька разів брався в оправу. Точно не відомо, коли український Пом'яник був об'єднаний під однією оправою з російським Синодиком. Востаннє кодекс був оправлений, вірогідно, у другій половині XIX ст. (до часу запису в інвентарному каталожному описі монастиря 1895 р.). Розмір оправи: 305 × 190 × 26 мм. Оправлений кодекс у палітурній майстерні Зографського монастиря, яка діяла від середини XIX ст. до 30-х років XX ст. Кришки оправи з картону в дерматині темно-коричневого кольору, кути кришок та корінець шкіряні, темно-зеленого кольору; наявні потертості по краях. На кришках тисненням зроблені середники: на верхній — хрест, на нижній — ваза з квітами. Звороти кришок заклеєні папером мармурового синьо-чорного забарвлення (відклеюється на кутах нижньої кришки), з такого ж паперу й форзаці аркуші; зі звороту форзаца верхньої кришки оправи олівцем проставлено рік «1639». Книжний блок зшитий по зошитах у 5 шнурів, валики від яких проступають крізь корінець оправи. На корінці оправи відтиснуто золотом стилізовані квіти, орнаментовані смужки та приналежність книги монастиреві (грецькою мовою кириличними літерами): «Ι. Μ. ΖΟΓΡΑΦΥ» [Ιερά Μονή Ζωγράφου, перекладається, як «Священний Монастир Зограф»], перша літера назви монастиря «З» виглядає як «Ә». У верхній частині корінця наявні залишки бібліотечної наклейки із цифрою 16, останніми цифрами старого шифру «II.6.16»; на нижній частині корінця — трохи здерта наклейка з номером «224» за монастирським інвентарним каталогом 1895 р. Цей номер і старий шифр указані олівцем на арк. 2: «224 II.6.16». Зі звороту верхньої кришки оправи наявна наклейка із сучасним шифром зберігання та основними даними за каталогом 1994 р. [7, с. 63, № 77]: «77. Руски зографски поменик от 1639 г. 116 листа хартия. II.6.16. У Илински липсва» (див. іл. 1).

Ил. 1. Оправа книги. а — верхня кришка; б — корінець; в — середник верхньої кришки; з — середник нижньої кришки

Кодекс повний, без утрат аркушів; книжний блок обрізався при оправленні книги. В українському Пом'янику частково зрізані пізніші записи. Вірогідно, книжний блок усього кодексу обрізався з урахуванням розміщення записів саме в українському Пом'янику. Від активного використання книги нижні праві кути аркушів забруднені. Аркуші поточені шашелем, ймовірно, вже тоді, коли обидва рукописи були об'єднані в одному кодексі, ще при попередньому оправленні. Про це свідчать, зокрема, однакові проїдені шашелем дірки на арк. 1 з мініатюрою, який раніше належав до українського Пом'яника, та на арк. 2 російського Синодика, ще до реставрації кодексу. Кодекс був відреставрований перед останнім оправленням книги; переважно на початку та в кінці кодексу поля аркушів підклеєні смужками паперу, частково заклеєна зі звороту арк. 1 й проїдена шашелем дірка, що опосередковано засвідчує попереднє реставраційне поновлення аркушів.

Два рукописи тривалий час перебували окремо, про що свідчить забруднення в українському Пом'янику першого аркуша і звороту останнього аркуша зошитів. Імовірно, російський Синодик був взятий в оправу зразу після укладання в 1639 р. Зошити українського Пом'яника спочатку не були зшиті між собою й використовувалися окремо різними ченцями під час служби. Взагалі процедура зачитування поминальних записів

Ил. 2. Мініатюра із зографського українського Пом'яника, арк. 1

Ил. 3. Ікона «Єлецька-Чернігівська» Пресвятої Богородиці 1690-х років (до 1698 р.)

пом'яників ченцями під час служби священника прописувалася в монастирях чи напрацьовувалася практично [12, с. 15]. У великих обителях синодиками (пом'яниками) відав спеціальний розпорядник [13, с. 113].

Книга відкривається мініатюрою, на якій зображено монастирську обитель, у верхній частині вказано Зографський монастир, проте аналіз зображення засвідчує, що це не Зографський монастир, про що далі. Мініатюра вставлена на початку книги, ймовірно, при попередньому опрацюванні. Ця мініатюра має непересічне значення, оскільки використання мініатюр є рідкісним для оздоблення таких пам'яток. Мініатюра детально промальована пером (чорний контур) й розфарбована кольоровою аквареллю, колір у кількох тонах: мідянка, мідно-зелений, червоний, охра, коричневий, чорний. У техніці виконання відчувається вплив гравюри. Спостерігається пізніше втручання в мініатюру — зроблено на червоній стрічці напис у верхній частині великими літерами золотом на червоному тлі: «МОНАСТЫРЪ ИЗЪУГРАФСКОГО»; червоним кольором розфарбовані й ворота. На мініатюрі також зображено трьох ченців. Мініатюра по контуру пошкоджена шашелем (див. іл. 2).

На нашу думку, мініатюра спеціально була написана для прикрашення саме українського Пом'яника. Вона розташовувалася в розворот до

68 першого аркуша, на якому розміщено заставку й прописано поминання гетьмана Івана Самойловича і його роду. Написана мініатюра на папері з водяним знаком «Аламода», на якому зроблені всі записи в українському Пом'янику (в російському Синодику використовується зовсім інший папір, про що далі). Ймовірно, для мініатюри був використаний один із чистих аркушів рукопису з українського Пом'яника, багато з яких на момент написання мініатюри ще залишалися не заповненими записами.

Проведене дослідження мініатюри дає підстави припустити її чернігівське походження. Малюнок на мініатюрі виявився дуже близьким до зображення Успенського собору Єлецького Успенського монастиря м. Чернігова на іконі «Єлецькій-Чернігівській» Пресвятої Богородиці, написаний невідомим художником у 1690-х роках (до 1698 р.). У ті часи чернігівський Єлецький монастир, заснування якого в XI ст. пов'язується з прп. Антонієм Печерським, був визначним релігійним і культурним центром Лівобережної України, серед ктиторів якого були представники родини майбутнього гетьмана Івана Самойловича. Успенський собор монастиря збудований у другій половині XI — на початку XII ст. у візантійському стилі з хрестово-купольною композицією та з наявними елементами романського стилю. Первісно собор мав три куполи, проте за ігуменства Йоанікія Галатовського (бл. 1620—1688) у 60—80-ті роки XVII ст. був перебудований у стилі українського бароко, отримавши замість трьох — п'ять куполів. Чудотворна монастирська ікона із зображенням Успенського собору збереглася до нашого часу і знаходиться в Успенському соборі Єлецького монастиря — у 1999 р. її туди передали із Чернігівського історичного музею (див. іл. 3). Ікона детально досліджена, зокрема А. Адругом [14]. На іконі в нижній частині композиції розміщено ліворуч Єлецький монастир з Успенським собором та частиною монастирських будівель і мурів з вежами, праворуч — окремо західний фасад Успенського собору. На досліджуваній мініатюрі зображено тільки Успенський собор, оточений фортечним муром з вежами. Схожий сюжетний малюнок знаходимо на мальованому плані Чернігова «Абриси Чернігівському» 1706 р., укладеному прапорщиком чернігівського Жилова полку Іваном Доли[нським] (папір 63 × 97 см, туш, перо, пензель, олівець; вказано виконавця: «Иван Ильин сын Доли...», далі нерозбірливо) [15, табл. XXXIII; 16, публ.; 17]. На плані представлений Єлецький монастир (це засвідчує напис на стрічці вгорі над монастирською огорожею), в центральній частині якого знаходиться Успенський собор, що розміщений не дуже точно й значно збільшений у розмірах (див. План Google, 2011 р.: https://www.pslava.info/Chernigiv_MonJeleckyj_ChernigivElec2011,252213.html). В «Абрисі Чернігівському» спостерігається деяка неточність й стосовно розташування інших споруд монастиря. А. Адруг зауважує, що даний план Чернігова є оковимірним [18, с. 34]. Для атрибуції мініатюри українського Пом'яника значимими є особливості зображення на плані Успенського собору, які дозволяють

припустити, що мініатюра для Пом'яника могла бути написана не раніше 1706 р., можливо картографом або маляром, знайомим із цим планом.

Імовірно, при написанні мініатюри для рукопису було використане іконописне зображення чернігівського Успенського собору і його композиційне розміщення за планом 1706 р. А напис на стрічці, який міг бути зроблений і пізніше, — засвідчує приналежність книги Зографському монастиреві. На мініатюрі чернігівський Успенський собор зображено з п'ятьма куполами, оточеним фортечним муром з вежами, як він виглядав після перебудови у 60—80-ті роки XVII ст. Привертають увагу на малюнку куполи в характерному стилі українського бароко, які сильно відрізняються від тогочасних куполів у Московії і засвідчують українське походження зображення. Цікавим і важливим для нашого дослідження фактом є вписане до українського Пом'яника на арк. 62 поминання за здоров'я архимандрита чернігівського Єлецького монастиря Ісаака Васинкевича (1704—†1714), за сприяння якого книга могла поновлюватися.

Російський Синодик (арк. 2—55 зв.)

Це Синодик-пом'яник [19, с. 257—261] царський, писаний 1639 р. в Москві при цареві Михайлові Феодоровичі, першому правителі Московського царства з династії Романових (1613—1645 рр.), доведений до 1734 р. На думку Ю. Белянкіна, рукопис міг бути створений, за якістю й багатством оформлення, в московській Оружейній палаті (?) [20, с. 104]. Синодик-пом'яник належить до т. зв. вічних Синодиків, до яких записи вносилися для довічного поминання. Він прочитувався під час літургії особою, яка не брала участь у богослужінні. Ймовірно, рукопис є одним зі списків Синодика царя Михайла Феодоровича, які робилися для вкладання в різні монастирі. Він був спеціально зроблений у 1639 р. для Зографського монастиря на Афоні, що закріплено вихідними даними, в яких книгу названо «сенадик», арк. 2.

Російський Синодик складається з 54 паперових аркушів, чистий арк. 2. Розмір аркушів 290—292 × 181—184 мм. Поле тексту, приблизно: 230 × 120 мм. П'ять зошитів по десять аркушів + чотири тогочасних вставних арк. 12, 14, 16, 49. Орнаментальне оздоблення титулу (арк. 2 зв.), заставок (арк. 3, 12 зв.) та ініціалів різноколірне, стародрукованого стилю, великий кіноварний ініціал з рослинними елементами на арк. 15 зв., 20 (див. іл. 4, 5). Назви виконані золотою фарбою й кіновар'ю, перший рядок писаний в'яззю на арк. 3, 20, ініціали й заголовні літери в'яззю й золотою фарбою, кіновар'ю — починаючи тільки з арк. 12 зв.

Вихідні дані російського Синодика подані в орнаментованому картуші стародрукованого стилю на арк. 2 зв., писані півуставом кіновар'ю, заголовні літери — золотою фарбою: «Лѣта / седмѣ тысячѣ рѣмз-г. [1639] году. / При державѣ бл҃гочести/ваго великаго гсѣдра цѣра и велика/го кнѣза Михайла Феодоровича всѣа Рѣсини / і прѣ его бл҃говѣрнои цѣрце и великои кнѣгнѣ / ѿвѣдокѣ Лѣксановнѣ. И

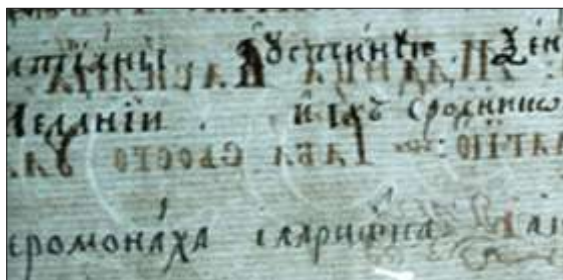
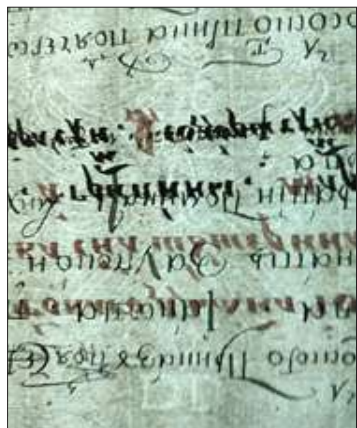
Ил. 4. Вихідні дані російського Синодика, арк. 2 зв.

Ил. 5. Початок російського Синодика, арк. 3

прі ихъ блгородныхъ / чадѣхъ при блговѣрномъ црѣвичѣ и великомъ кнѣзе Але/ксѣе Ми/хайловичѣ. І при блговѣрной црѣне и ве/ликой кнѣжнѣ Иринѣ Михайловнѣ. І при блгвѣ/рной црѣне и великой кнѣжнѣ Аннѣ Михайловнѣ. І прі блгвѣрной црѣне великой кнѣжнѣ Татіанѣ / Михайловнѣ. Положенъ сей сенадикъ в домъ сѣтъ / Афонскіа горы гречес/кїа земли црскаго бгомо/лїа въ сѣненю обителъ чюдотворнаго образа / сѣго и славнаго велікомучка и побѣдоносца Хсва Георгїа страсто/терпца. / Зѣграфъ/скаго монас/тыря. Пи/санъ на Мв/сквѣ»; у кутахъ аркуша проставлено: у лівому верхньому — «ІС», у правому верхньому — «ХС», у нижньому лівому — літери затерті, у нижньому правому — «КЛ». Деякі фарби, як, наприклад, мідно-зелена, та чорнило просякли крізь папір і залишили плями на звороті аркуша.

При виготовленні Синодика використаний папір з водяними знаками, рисунки яких відповідають довідковим філігранологічним альбомам: 1) «Герб Базеля = DD» на арк. 4, 5, 7, 8, 10, 18, 19, 21, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 50, 53, 54, 55 — тотожний Дианова, Костюхина 1980 № 994 (1636 р.) [21]; 2) «Башти» на арк. 12, 14 — схожий Дианова, Костюхина 1980 № 30 (1635, 1639 pp.) [21]; 3) «Три місяці» на арк. 13 — схожий Дианова, Костюхина 1980 № 1083 (1631 р.) [21], Дианова 1993 № 620 (1643 р.) [22]; 4) «Якір у колі» на арк. 16 — схожий Дианова, Костюхина 1980 № № 1283 (1649 р.) [21]; 5) «Голова блазня» на арк. 49 — схожий Гераклитов № 1281 (1646 р.) [23] (див. іл. 6—10).

Ил. 7. Три місяці, арк. 13

◀ Ил. 6. Герб Базеля, арк. 41

Ил. 8. Башти, арк. 14

Ил. 9. Якір в колі, арк. 16

Ил. 10. Голова блязня, арк. 49

Написаний Синодик церковнослов'янською мовою російської редакції, московським півуставним і скорописним письмом [24; 25]. Основний текст написаний півуставом (4 мм) декількох почерків та скорописом 30-х років XVII ст. (поминання вписані скорописом, переважно одним почерком, датовані 1639 р.); рядків на повних сторінках основного тексту від 15—16 до 17—18. Вписані пізніше поминальні записи зроблені різними почерками півуставом і скорописом XVIII ст. Тексти писані темно-коричневим та чорним чорнилом, золотом й кіновар'ю. У XIX ст. проведено розрахунок років простим олівцем: на арк. 33 зв. — $7158 - 5508 = 1650$; тим же почерком на арк. 77 зв., на нижньому полі вказано рік 1722, поруч — розрахунок: $1745 - 1722 = 23$.

Російський Синодик знаходився в Зографському монастирі на Афоні. Його брали із собою зографські ченці, коли приїздили до Московії для збирання пожертв на монастир. Тоді ж до книги були вписані на вільних місцях аркушів поминальні записи з вказівкою років: 1642 (24 зв., 37), 1649 (23 зв., 32 зв., 37), 1657 (23 зв., 30 зв., 33 зв., 34, 35, 35 зв., 36, 36 зв., 38 зв., 45, 45 зв., 49,

52 зв., 53 зв.), 1663 (28 зв.), 1667 (17 зв., 35 зв., 54), 1682 (41, 49 зв.), 1681 (47 зв.), 1686 (49 зв.), 1696 (41 зв.), 1705 (14 зв.), 1734 (13 зв.). На арк. 49 зв. у 1686 р. вказано, що поминання «вписано». Як свідчать дослідження афонських пом'яників та «вкладних книг», здійснені С. Шумилом, від часів секуляризаційної політики та реформ Петра I спостерігається занепад зацікавленості російської влади й вищої еліти Російської імперії Афоном, видається низка обмежувальних урядових розпоряджень протягом XVIII ст. щодо діяльності в Росії прохачів зі слов'янських афонських монастирів [4, с. 97, 159—160]. Так, за указом імператриці Анни Іоанівни від 27 жовтня 1735 р. представникам афонських монастирів дозволялося приїздити до Росії задля отримання субсидій не частіше одного разу на 5 років [26, с. 159]. Останній поминальний запис був внесений до російського Синодика в 1734 р.

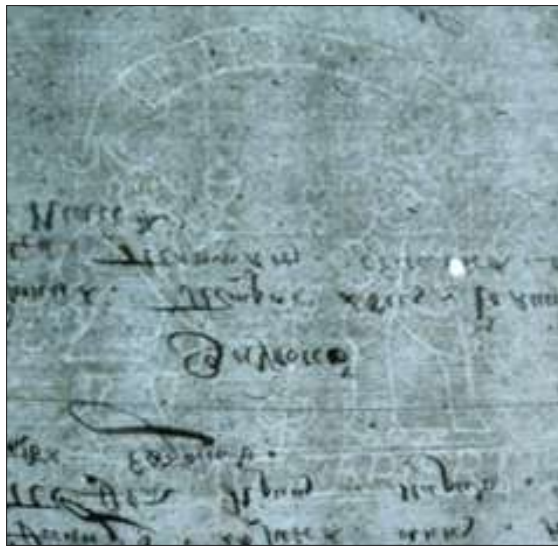
Український Пом'яник (арк. 1, 56—116 зв.)

Це гетьманський Пом'яник 80-х років XVII — початку XVIII ст., доведений до 1769 р. Започаткований рукопис, імовірно, в Чернігові при гетьмані Івані Самойловичі (1672—1687), який робив щедрі пожертви для Зографського монастиря. Зі свідчень київського ченця й паломника Василя Григоровича-Барського відомо, що в Зографському монастирі зберігалось велике на престольне Євангеліє в майстерно оформленому дорогоцінному окладі зі срібла, подароване обителі гетьманом Іваном Самойловичем [27, с. 664]. Пом'яник був спеціально укладений для внесення поминальних записів жертводавців Зографської обителі.

У Пом'янику записані для поминання живих і мертвих українські гетьмани з родинами — Іван Самойлович, Іван Мазепа, Данило Апостол, Іван Скоропадський, представники знатної козацької старшини та їхніх родів, діячі церкви та ін. Серед жертводавців цього афонського монастиря були представники знатних родів української козацької старшини з Києва, Переяслава, Чернігова, Новгорода-Сіверського, Батурина, Глухова, Гадяча, Лубен, Миргорода, Полтави, Сум, Межиріччя, Лебедина, Охтирки, Харкова, Ізюма, Стародуба, Ніжина, Бахмача, Конотопа, Мени, Ічні, Прилук, Козельця та багатьох інших українських міст [2; 3].

Український Пом'яник, на відміну від російського, не є Синодиком-пом'яником, — це своєрідний «донатний» Пом'яник, який укладався поступово під час подорожей ченців Зографського монастиря для збирання пожертв на землях Гетьманщини та Слобожанщини. До нього поминальні записи переважно вносилися за географічним принципом — спочатку вказувався населений пункт та дата запису, а потім уже рід (роди). На початку сторінки на верхньому полі вказувався населений пункт і дата кіновар'ю, до арк. 69 зв., далі — чорнилом, інші дані вказувалися й на бічних полях.

Український Пом'яник складається з 62 паперових аркушів, чисті арк. 1 зв., 106 зв., 110, 113 зв.—114 зв. Розмір аркушів: 290—291 × 182—185 мм.

Іл. 11. Аламода, арк. 102

Іл. 12. Орел двоголовий, арк. 71

Поле тексту, приблизно: 222 × 132 мм. Вісім зошитів переважно по вісім аркушів + вставні аркуші — арк. 1, вклеєний на початку кодексу, та арк. 71, який трохи менший розміром за інші аркуші. Оздоблений рукопис заставкою та великими ініціалами стародрукованого стилю, рисунками в народному стилі, заголовки основних родів писані в'яззю та кіновар'ю.

При укладанні українського Пом'яника використаний німецький папір з філігранню «Аламода» (на постаменті напис: ALLMODPAPIER; на прапорі напис: BIELAV) на арк. 1, 57, 58, 61, 62, 63, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 76, 80, 82, 83, 86, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 100, 102, 105, 108, 109, 111, 112, 113, 116 — рисунок тотожний до рисунка альбому-довідника Дианова, Костюхина 1980 № 1267 (1689, 1690 pp.) [21], — схожий Дианова 1993 № 271 (1685, 1691, 1692 pp.) [22], — схожий Лауцявичюс № 67 (1687, 1688, 1690) [28]. Використання одного паперу засвідчує започаткування укладання Пом'яника у великому книжковому центрі, а використання саме німецького паперу з даною філігранню вказує на час його створення — 80—90-ті роки XVII в. [29, с. 24], оскільки такий папір саме в цей період зустрічається у східнослов'янських рукописах, безпосередньо українського походження. На папері з тотожним рисунком філіграні «Аламода», як і в українському Пом'янику, написані грамоти Гедеона, митрополита Київського, 1689 р. (ГИМ, Син. Грам. 1366), та Івана Мазепи до патріарха Адріана 1690 р. (ГИМ, Син. Грам. 1390) [21, с. 167, № 1267]. На вставному арк. 71 папір з водяним знаком «Орел двоголовий» — рисунок схожий до довідників Дианова, Костюхина 1980 № 1014 (1685, 1686 pp.) [21], Дианова 1993 — схожий № 524 (1689, 1697 pp.) [22] (див. іл. 11, 12).

Іл. 13. Початок українського Пом'яника, арк. 56

Іл. 14. Заставка російського Синодика, арк. 12 із заставкою

Книжний блок українського Пом'яника сформований у 1682 р. (це засвідчують водяні знаки паперу). Кількість аркушів у книзі була розрахована на довготривале її заповнення, проте в 1682—1683 рр. основними записами заповнено небагато аркушів (арк. 56—70 зв.). Блок мав значно більший розмір, при останньому опрацюванні кодексу був обрізаний разом з російським Синодиком. При цьому частково зрізані пізніше вписані тексти поминальних записів, зроблені на вільних місцях текстових полів із продовженням на широких бічних полях: арк. 56, 57, 59, 59 зв., 60, 61, 67 зв., 69, 75, 76, 77, 79, 80, 92, 92 зв., 98, 100, 106, 107, 112 (і заклеєні на правому полі), 115 (і заклеєні на нижньому полі).

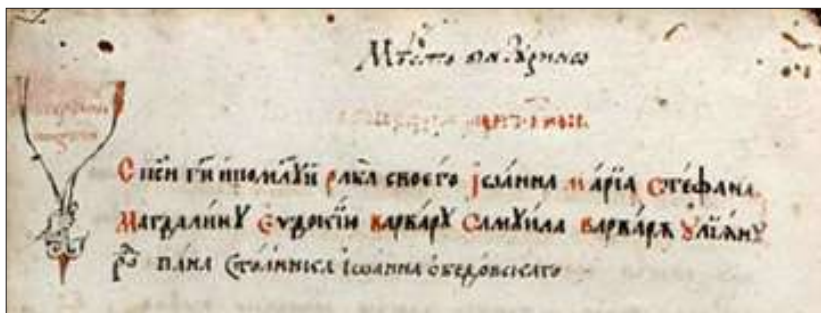
Український Пом'яник відкривався мініатюрою, яка зараз знаходиться на початку всього кодексу, арк. 1. Нині він відкривається заставкою стародрукованого стилю у вигляді арки (зроблена чорною тушшю), в яку вписаний великими кіноварними літерами в'яззю заголовки поминання гетьмана Івана Самойловича з родиною: «Родъ его црскѣгѣ пресвѣтлѣгѣ величества войска Запорожскѣгѣ гетмана Іѣвѣлана», арк. 56 (див. іл. 13).

Цим першим аркушем українського Пом'яника (арк. 56) був замінений первісний перший аркуш, який, імовірно, зазнав значного пошкодження від довготривалого використання рукопису. Вірогідно, як і для написання

мініатюри, був використаний один із чистих аркушів паперу цього рукопису. На цей аркуш була наклеєна вирізана з попереднього аркуша заставка з уписаним заголовком поминання гетьмана Івана Самойловича. А потім уписані поминання гетьмана і його роду, півуставом, чорним чорнилом, арк. 56—56 зв. Заголовна кіноварна літера початку поминання гетьмана частково писана по наклеєному паперу. Вважаємо, що перший аркуш могли поновити, коли для книги була написана мініатюра, ймовірно, 1706 р. Цю дату опосередковано засвідчує вписане на арк. 56 зв. поминання роду пана Михайла Корсака. Ймовірно, що запис був укладений Марією Семенівною Самойлович († 1706), оскільки, можливо, у ньому вказаний гетьман Іван Самойлович, а рідний брат Михайла Корсака Яків та батько Богдан не зазначені. Запис зроблений внизу аркуша півуставним письмом, чорним чорнилом. Марією Семенівною Самойлович могло бути замовлене та профінансоване поновлення першого аркуша українського Пом'яника й написання мініатюри, яка була виконана не раніше 1706 р. Вірогідно, в той саме час чи трохи пізніше заставку було перемальовано чорною тушшю на чистому арк. 12 зв. російського Синодика (з різницею у дрібних елементах) і вписано півуставним письмом, дуже близьким до почерку на арк. 56—56 зв., запис про поминання російського самодержця Михайла Федоровича і його царської родини, арк. 12 зв.—13 (див. іл. 14). Імовірно, тексти списані з якогось російського синодика.

Пом'яник писаний церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською, основний текст — українським півуставом (3 мм) декількох почерків і скорописом різних почерків останньої чверті XVII ст. та початку XVIII ст. Пізніше поминальні записи зроблені різними почерками півуставом і скорописом у XVIII ст., на чистих аркушах чи частинах аркушів; окремі поминання наприкінці книги вписані російською мовою. Про деякі особливості українського півустава й скоропису XVII—XVIII ст. див. [30]. Тексти написані темно-коричневим та чорним чорнилом, кіновар'ю, на деяких сторінках з використанням золотої фарби.

Основний текст українського Пом'яника умовно поділяється на дві частини — 1682—1683 рр. та 1701—1706 рр. — які відрізняються одна від іншої півуставним типом письма й правописом. У правописі поминальних записів першої частини наявний другий південнослов'янський орфографічний вплив (щодо використання південнослов'янських орфограм див. [31]), у другій частині цей вплив не відбитий, оскільки писарі дотримуються правопису ділового письменства. Це засвідчують, наприклад, поминальні записи роду гетьмана Івана Мазепи, внесені до Пом'яника, коли він ще був генеральним осавулом (1682—1687) та коли вже став гетьманом Війська Запорозького (1687—1709). Дата їхнього вписання до Пом'яника не проставлена, знаходяться на арк. 64 зв. та 89 зв. і записані, ймовірно, в 1682 та 1701 рр. (див. іл. 15, 16). Найхарактерніше це проявляється в першому

Лл. 15. Арк. 64 зв.

Лл. 16. Арк. 89 зв.

записові у вживанні за південнослов'янською орфографією букв юса великого (ѣ) та юса малого (ѧ) у позиції після голосних, а у другому — за узусом ділового письменства не використовується буква ѣ, а після голосних пишеться буква ѧ: Варварѣ — Варварѧ; Уліанѣ — Уліанѧ.

В українському зографському Пом'янику двічі фіксується поминання гетьмана Івана Мазепи і його роду, що засвідчує неодноразову пожертву монастиреві. У Зографській обителі продовжували поминати Івана Мазепу і його рід попри анафему, накладену на гетьмана 12 листопада 1708 р. за наказом російського царя Петра І. Зауважимо вагомий факт, що в Пом'янику Пантелеймонівського монастиря Афону, згідно зі спостереженнями А. Турілова, між арк. 95 і 96 по нумерації 1868 р. був вирізаний аркуш з поминанням роду гетьмана І. Мазепи [32, с. 314].

Відзначимо й художнє оздоблення рукопису. Деякі поминання родів прикрашені великими кіноварними ініціалами з рослинними елементами та рослинними віньєтками й рисунками, виконаними кіновар'ю чи коричневим чорнилом в українському народному стилі (див. іл. 17—19).

Українській зографській Пом'яник засвідчує, як багато тодішніх української козацької та церковної еліт залучалися до підтримки Зографського монастиря. Це підтверджує й листування архімандрита афонського Зографського монастиря Євфимія з охочекомонним полковником Іллею Новицьким 1685 р. [33]. У січні — лютому 1696 р. та в січні 1702 р. двічі їздив у зем-

Іл. 17. Арк. 97

Іл. 18. Арк. 91

Іл. 19. Арк. 99

лі Гетьманщини задля збирання пожертв ігумен Зографського монастиря Максим, який мав зустріч з гетьманом Іваном Мазепою й подарував йому в 1696 р., ймовірно, як вдячність за щедру пожертву на монастир, рукопис знаменитого Євангелія апракос, перевиданого згодом за дорученням гетьмана в Києво-Печерській Лаврі Іоасафом Кроковським (друкарня Києво-Печерської Лаври, 1707 р.) [34, с. 302—303; 35, с. 63].

Новизна роботи обумовлена виявленням українського Пом'яника в рукописному конволютному кодексі, у складі з російським Синодиком-пом'яником 1639 р. Уперше проведені дослідження й опис усього кодексу, основна увага приділена українському Пом'янику. Доведено окремішність українського Пом'яника від російського і штучність їх об'єднання під однією оправою.

Висновки. Український зографський рукописний Пом'яник XVII—XVIII ст. є значущими національним історичним джерелом і писемною пам'яткою. Він укладався впродовж 1682—1769 рр. під час збирання зографськими ченцями на землях Гетьманщини та Слобожанщини пожертв на монастир від українських гетьманів та козацької старшини, що також підтримувало існування національного духовного осередку на Афоні. Український Пом'яник, об'єднаний під однією оправою з російським Синодиком-пом'яником 1639 р., не пов'язаний з ним ні часом і місцем написання, ні мовою, типом письма та художнім оздобленням. Російський

Синодик писаний в Москві у 1639 р. церковнослов'янською мовою російської редакції, московським півуставом і скорописом, з пізнішими вписуваннями поминання осіб, зробленими у XVII—XVIII ст. Український Пом'яник почав укладатися тільки в 1682 р., ймовірно, в Чернігові, й доведений до 70-х років XVIII ст. Записи у ньому робилися українськими духовними та світськими особами, книжниками-писцями, канцелярськими писарями, в містах і селищах на Чернігівщині, Київщині, Переяславщині, Полтавщині, Сумщині, Харківщині та ін. Писаний рукопис церковнослов'янською мовою української редакції й староукраїнською мовою, українськими півуставними і скорописними типами письма, у художньому оздобленні використані народні рослинні елементи. Точно не відомо, коли рукописи були поєднані в одній книзі, востаннє кодекс був оправлений, вірогідно, у другій половині XIX ст.

Книга до сьогодні факсимільно не опублікована, оригінал та електронна копія залишаються малодоступними для широкого кола дослідників. Отримані нами основні кодикологічні та палеографічні метадані сприятимуть подальшому вивченню українського зографського Пом'яника зокрема й кодексу загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шумило С.В. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. Киев : Издательский отдел УПЦ, 2015.
2. Шумило С.В. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2016, листопад—грудень № 6 (132). С. 73—84.
3. Шумило С.В. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'янику XVII—XVIII ст. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2019, листопад—грудень. № 6 (150). С. 41—63.
4. Шумило С.В. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII — першій третині XIX ст. : дис... канд. іст. наук. Київ : НАККІМ, 2021. 304 с. URL: <https://www.academia.edu/47493982>
5. Каталогъ, пергаментнимъ и божажнимъ рѣкописей, въ Зографской библиотеке. и вса болгарская словѣсность. писанъ въ лѣто 1895. отъ м: с: з: // Архив на манастира Зограф.
6. Кодов Хр., Райков Б., Кожухаров С. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора. Т. 1. София 1985.
7. Райков Б., Кожухаров С., Миклас Х., Кодов Хр. Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора. София 1994.
8. Ильинский Г.А. Рукописи зографского монастыря на Афоне София // Известия Русского Археологического Института в Константинополе. 1908. Т. 13. С. 253—276.
9. Белянкин Ю.С. Синодик монастыря Студеница как исторический источник // Российский журнал истории Церкви. 2023. № 4(3). С. 103—114. <https://doi.org/10.15829/686-973X-2023-133>

10. Bobev A. The Slavonic Manuscript Heritage of the Zograf Monastery on Mount Athos — Past and Present // *Z badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi*. 2023. T. 17. Z. 2. P. 241—253. <https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbk.2023.768>
11. Зографска електронна наукоизследователска библиотека. URL: https://slav.unisofia.bg/zograf/pages/show.html?document=Zogr_0077.xml
12. Дергачева И.В. Древнерусский Синодик: исследования и тексты. Серия: Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты. Вып. VI. Москва : Кругъ, 2011.
13. Афонский архив XX века. Документы Русского Свято-Пантелеимоновского монастыря. 1917—1941. Москва—Брюссель, 2014.
14. Адруг А.К. Визначна пам'ятка давнього українського малярства. Чернівці, 2001.
15. Абрис Черниговский 1706 г. // Библиотека Российской академии наук, отдел рукописей. Собрание планов, карт, чертежей, рисунков, гравюр Петра I.
16. Пляшко Л. Найдавніший план Чернігова // *Наука і культура. Україна : Щорічник*. Київ, 1989. Вип. 23. С. 241—244.
17. Абрис Чернігівський // *Чернігівщина: Енцикл. довідник / за ред. А.В. Кудрицького*. Київ : УРЕ, 1990. С. 31—32.
18. Адруг А.К. Архітектура Чернігова другої половини XVII — початку XVIII століть. Чернівці : Чернігівський ЦНТЕІ, 2008.
19. Дергачева И.В. Типология синодиков в русской письменности 15—17 вв. // *Методические рекомендации по описанию славяно-русских книг*. Москва, 1990. Вып. 3. Ч. 2. С. 246—270.
20. Белянкин Ю.С. Синодик монастыря Студеница как исторический источник // *Российский журнал истории Церкви*. 2023. № 4 (3). С. 103—115. <https://doi.org/10.15829/686-973X-2023-133>
21. Дианова Т.В., Костухина Л.М. Водяные знаки рукописей России XVII в.: По материалам Отдела рукописей ГИМ. Москва, 1980.
22. Дианова Т.В. Филигрانی XVII века по старопечатным книгам Украины и Литвы : Каталог. Москва, 1993.
23. Гераклитов А.А. Филигрانی XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения [Послел. и коммент. С.А. Клепикова]. Москва, 1963.
24. Костюхина Л.М. Палеография рукописных книг России XVII века (Полууставные почерки Москвы и русского Севера) : автореф. дис... канд. ист. наук. Москва, 1965.
25. Костюхина Л.М. Книжное письмо в России XVII века. Москва, 1975.
26. Кочетов Д.Б. Русско-афонские связи в XVIII—XIX вв. // *Православная энциклопедия*. Т. 4. Москва: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2002. С. 159.
27. Пешеходца Василия Григоровича-Барского-Плаки-Албова, уроженца киевского монаха антиохийского, путешествие к Святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное. В 2 ч. Ч. 1—2. Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии Наук, 1793.
28. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV—XVIII веках: атлас. Вильнюс : Минтис, 1967.
29. Сиренов А.В. Датировка рукописей по маркировочным знакам бумаги : учебное пособие к курсу «Русская палеография» // Роголин Н.Г., Назаренко К.Б., Сиренов А.В. Специальные курсы по источниковедению истории России. Москва; Санкт-Петербург : Альянс-Архео, 2006.
30. Каманин И. Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV—XVIII вв. // *Палеографический сборник : материалы по истории южнорусского*

- письма в XV—XVIII вв. / сост., вступ. статья И. Каманина. Киев : Изд-во Киевской комиссии для разбора древних актов, 1899. Вып. 1. С. 1—19; табл.
31. Гнатенко Л.А. Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. // *Linguistics*. 1995. № 6. С. 47—53.
 32. Каталог славяно-русских рукописей Афонского Свято-Пантелеимонова монастыря. Серия «Русский Афон XIX—XX веков». Т. 7. Ч. 1. Афон : Русский Пантелеимонов монастырь, 2013.
 33. Лист Зографського архімандрита Євфимія до охочекомонного полковника Іллі Новицького. Прилуки, 16 березня 1685 р. // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису. Ф. II. (Історичні матеріали). № 14113.
 34. Остапчук Е. «Та книга Нового Завета, от Святыя Горы Афонския, в дар принесенная»: о единственном старопечатном Евангелии апракос полном (Киев, 1707) // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия рус. мон. на Святой Горе. Киев, 21—23 мая 2015 г. Афон : Пантелеимонов монастырь, 2016. С. 300—310.
 35. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. Київ : Києво-Могилянська академія, 2005.

Отримано 28 вересня 2024 р.

REFERENCES

1. Shumilo S.V. “Dukhovnoe Zaporozhye” na Afone. Maloizvestnyi kazachii skit “Chernyi Vyr” na Sviatoi Gore [“Spiritual Zaporozhye” on Athos. Little-known Cossack hermitage “Chernyi Vyr” on the Holy Mountain]. Kyiv : Publishing Department of the Ukrainian Orthodox Church, 2015. [In Russian].
2. Shumylo S.V. Nove dzherelo do biohrafii I. Mazepy ta istorii zviazkiv ukrainskoi kozatskoi starshyny z tsentrom pravoslavnoho chernetstva na Afoni [A new source for the biography of I. Mazepa and the history of the ties of the Ukrainian Cossack elders with the center of Orthodox monasticism on Mount Athos]. *Siverianskyi litopys: Vseukrainskyi naukovyi zhurnal* [Siverianskyi Chronicle: All-Ukrainian Scientific Journal]. 2016, November—December. No. 6 (132), pp. 73—84. [In Ukrainian].
3. Shumylo S.V. Predstavnyky kozatsko-starshynskykh rodyn Chernihovo-Siverschyny v afonskomu Zohrafskomu pomianyku XVII—XVIII st. [Representatives of Cossack-elders families of Chernihiv-Siversk region in the Athos Zografsky monument of the 17th — 18th centuries]. *Siverianskyi litopys: Vseukrainskyi naukovyi zhurnal* [Siverianskyi Chronicle: All-Ukrainian Scientific Journal]. 2019, November-December. No. 6 (150), pp. 41—63. [In Ukrainian].
4. Shumylo S.V. Rozvytok ukrainsko-afonskykh dukhovno-kulturnykh zviazkiv u XVII — pershii tretyni XIX st. (Disertatsia kandydata istorychnykh nauk) [On the development of the Ukrainian-Athonite spiritual and cultural ties in the 16th century — first third of the 19th century (Candidates thesis)]. Kyiv : National Academy of Management Personnel for Culture and Arts of the Ministry of Culture of Ukraine, 2021. 304 p. [In Ukrainian].
5. Katalog, pergamentnim i bomazhnim rukopisei, v Zografskoi biblioteke. i vsya bolgarskaya slovesnost. pisan v leto 1895. ot m: s: z: [The catalogue, parchment and paper copies, in the Zografsky Library. and all Bulgarian words. written in the summer of 1895. by m: c: h:] // Arkhiv na manastira Zograf [Archives of the Zograf Monastery]. [In Bulgarian].

6. Kodov Xr., Rajkov B., Kozhukharov S. Opis na slavianskite rkopisi v bibliotekata na Zografskiiia manastir v Sveta Gora [Inventory of Slavic manuscripts in the library of the Zograf Monastery on Mount Athos]. Sofia, 1985. Vol. 1. [In Bulgarian].
7. Raikov B., Kozhukharov S., Miklas X., Kodov Xr. Katalog na slavianskite rkopisi v bibliotekata na Zografskiiia manastir v Sveta Gora [Catalogue of Slavic manuscripts in the library of the Zograf Monastery on Mount Athos]. Sofia, 1994. [In Bulgarian].
8. Ilinskii G.A. Rukopisi zografskogo monastyria na Afone Sofia [Manuscripts of the Zograf Monastery on Mount Athos Sofia]. *Izvestiya Russkogo Arkheologicheskogo Instituta v Konstantinopole* [News of the Russian Archaeological Institute in Constantinople]. 1908. Vol. 13, pp. 253—276. [In Russian].
9. Beliankin Iu.S. Sinodik monastyria Studenitsa kak istoricheskii istochnik [The Synodicon of the Studenica Monastery as a Historical Source]. *Rossiiskii zhurnal istorii Tserkvi* [Russian Zhournal of Church History]. 2023. No. 4(3), pp. 103—114. <https://doi.org/10.15829/686-973X-2023-133> [In Russian].
10. Bobev A. The Slavonic Manuscript Heritage of the Zograf Monastery on Mount Athos — Past and Present // *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi*. 2023. T. 17. Z. 2. P. 241—253. <https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbk.2023.768>
11. Zografska elektronna nauchnoizsledovatelska biblioteka [Zograf Electronic Research Library]. Retrieved from: https://slav.uni-sofia.bg/zograf/pages/show.html?document=Zogr_0077.xml [In Bulgarian].
12. Dergacheva I.V. Drevnerusskii Sinodik: issledovaniia i teksty [Old Russian Synodikon: research and texts]. Series: Monuments of Old Russian Thought: Research and Texts. Iss. VI. Moscow, 2011. [In Russian].
13. Afonskii arkhiv XX veka. Dokumenty Russkogo Sviato-Panteleimonovskogo monastyria [Athos archive of the 20th century. Documents of the Russian St. Panteleimon Monastery]. 1917—1941. Moscow—Brussels, 2014. [In Russian].
14. Adruh A.K. Vyznachna pamiatka davnioho ukrainskoho maliarstva [A notable monument of ancient Ukrainian painting]. Chernihiv, 2001. [In Ukrainian].
15. Abris Chernigovski 1706 g. [Outline of Chernihiv 1706] // Biblioteka Rosiiskoi akademii nauk, otdel rukopisei. Sobranie planov, kart, chertezhei, risunkov, graviur Petra I [Library of the Russian Academy of Sciences, Department of Manuscripts. Collection of plans, maps, drawings, pictures, engravings of Peter I]. [In Russian].
16. Pliashko L. Naidavnishiy plan Chernihova [The oldest plan of Chernihiv]. *Nauka i kultura. Ukraina: Schorichnyk* [Science and Culture. Ukraine: Yearbook]. Kyiv, 1989. Iss. 23, pp. 241—244. [In Ukrainian].
17. Abrys Chernihivskiy [Chernihiv Outline] // Chernihivshchyna: Entsykl. Dovidnyk [Chernihiv Region: Encyclopedia Directory] / A.V. Kudrytskyi (Ed.). Kyiv, 1990. Pp. 31—32. [In Ukrainian].
18. Adruh A.K. Arkhitektura Chernihova druhoi polovyny XVII — pochatku XVIII stolit [Architecture of Chernihiv in the second half of the 17th — early 18th centuries]. Chernihiv, 2008. [In Ukrainian].
19. Dergacheva I.V. Tipologiiia sinodikov v russkoi pismennosti 15—17 vv. [Typology of synodicons in Russian writing of the 15th — 17th centuries] // *Metodicheskie rekomendatsii po opisaniiu slaviano-russkikh knig* [Methodological recommendations for the description of Slavic-Russian books]. Moscow, 1990. Iss. 3, part 2, pp. 246—270. [In Russian].
20. Beliankin Iu.S. Sinodik monastyria Studenitsa kak istoricheskii istochnik [The Synodicon of the Studenica Monastery as a Historical Source]. *Rossiiskii zhurnal istorii Tserkvi*

- [Russian Journal of Church History]. 2023. No. 4 (3), pp. 103—115. <https://doi.org/10.15829/686-973X-2023-133> [In Russian].
21. Dianova T.V., Kostukhina L.M. Vodiane znaki rukopisei Rossii XVII v.: Po materialam Otdela rukopisei GIM [Watermarks of Russian manuscripts of the 17th century: Based on materials from the Manuscript Department of the State Historical Museum]. Moscow, 1980. [In Russian].
 22. Dianova T.V. Filigrani XVII veka po staropechatnym knigam Ukrainy i Litvy: Katalog [Filigrees of the 17th century from early printed books of Ukraine and Lithuania: Catalogue]. Moscow, 1993. [In Russian].
 23. Geraklitov A.A. Filigrani XVII veka na bumage rukopisnykh i pechatnykh dokumentov russkogo proiskhozhdeniia [Filigrees of the 17th century on paper of handwritten and printed documents of Russian origin] [afterword and comments by S.A. Klepikov]. Moscow, 1963. [In Russian].
 24. Kostukhina L.M. Paleografiia rukopisnykh knig Rossii XVII veka (Poluustavnye pocherki Moskvyy i russkogo Severa) : avtoref. dis... kand. ist. nauk. [Paleography of handwritten books of Russia in the 17th century (Semi-uncial handwritings of Moscow and the Russian North) : (Extended abstract of Candidate's thesis)]. Moscow, 1965. [In Russian].
 25. Kostukhina L.M. Knizhnoe pismo v Rossii XVII veka [Book writing in Russia in the 17th century]. Moscow, 1975. [In Russian].
 26. Kochetov D.B. Russko-afonskie svyazi v XVIII—XIX vv. [Russian-Athos relations in the 18th—19th centuries] // Pravoslavnaia entsiklopediia [Orthodox Encyclopedia]. Moscow: Church-scientific center “Orthodox Encyclopedia”, 2002. Vol. 4, p. 159. [In Russian].
 27. Peshekhodtsa Vasiliiia Grigorovicha-Barskago-Plaki-Albova, urozhenets kievskago monakha antiokhiiskago, puteshestvie k Sviatym mestam, v Evrope, Azii i Afrike nakhodiaschimsia, predpriniatoe v 1723, i okonchennoe v 1747 godu, im samim pisannoe [The journey of the pedestrian Vasily Grigorovich-Barsky-Plaka-Albov, a native of Kyiv, an Antiochian monk, to the Holy Places located in Europe, Asia and Africa, undertaken in 1723 and completed in 1747, written by himself]. In 2 part. Pr 1—2. St. Petersburg, 1793. [In Russian].
 28. Lauciavichius E. Bumaga v Litve v XV—XVIII vekakh: atlas [Paper in Lithuania in 15th — 18th centuries: atlas]. Vilnius, 1967. [In Russian].
 29. Sirenov A.V. Datirovka rukopisei po markirovochnym znakam bumagi : uchebnoe posobie k kursu “Russkaia paleografiia” [Dating Manuscripts by Paper Markings: Tutorial for Course “Russian Paleography”] // Rogulin N.G., Nazarenko K.B., Sirenov A.V. Spetsialnye kursy po istochnikovedeniiu istorii Rossii [Special courses on source studies of Russian history]. Moscow—St. Petersburg, 2006. [In Russian].
 30. Kamanin I. Glavnye momenty v istorii razvitiia iuzhnorusskogo pisma v XV—XVIII vv. [Key moments in the history of the development of southern Russian writing in the 15th — 18th centuries]. *Paleograficheskii izbornik : materialy po istorii iuzhnorusskogo pisma v XV—XVIII vv.* [Paleographic collection: materials on the history of southern Russian writing in the 15th — 18th centuries] / I. Kamanin (Comp.). Kyiv : Publishing House of the Kyiv Commission for the Analysis of Ancient Acts, 1899. Iss. 1, pp. 1—19; tabl. [In Russian].
 31. Hnatenko L.A. Vidbytta tak zvanoho druhoho pivdenoslovianskoho hrafiko-orfohrafichnogo vplyvu v pravopysi antroponimiv Synodyka kintsia XVI st. [Reflection of the so-called second South Slavic graphic and orthographic influence in the spelling of an-

- throponyms of the Synod of the late 16th century]. *Movoznavstvo* [Linguistics]. 1995. No. 6, pp. 47—53. [In Ukrainian].
32. Katalog slaviano-russkikh rukopisei Afonskogo Sviato-Panteleimonova monastyria. Seriia "Russkii Afon XIX—XX vekov" [Catalogue of Slavic-Russian manuscripts of the Athonite St. Panteleimon Monastery. Series "Russian Athos of the 19th—20th centuries"]. Athos: Russian Panteleimon Monastery, 2013. Vol. 7. Part 1. [In Russian].
33. Fond II. Unit 14113. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
34. Ostapchuk E. "Ta kniga Novogo Zaveta, ot Sviatyia Gory Afonskiiia, v dar prinesennaia": o edinstvennom staropечатnom Evangelii aprakos polnom (Kyiv, 1707) ["That book of the New Testament, brought as a gift from the Holy Mount Athos": about the only early printed Gospel aprakos complete (Kyiv, 1707)] // Afon i slavianskii mir [Athos and the Slavic world]. Sb. 3. Materialy mezhdunar. nauch. konf., posv. 1000-letiiu prisutstviiia rus. mon. na Svyatoi Gore [Athos and the Slavic World. Collection 3. Proceedings of the international scientific conference dedicated to the 1000th anniversary of the presence of Russian monks on the Holy Mountain]. Kyiv, May 21—23, 2015. Athos: Panteleimon Monastery, 2016. Pp. 300—310. [In Russian].
35. Pavlenko S. Ivan Mazepa yak budivnychi ukrainskoi kultury [Ivan Mazepa as a builder of Ukrainian culture]. Kyiv, 2005. [In Ukrainian].

Received on September 28, 2024

Serhii Shumylo

Department of Classics, Ancient History, Religion and Theology, University of Exeter (Exeter, United Kingdom)

ORCID: 0000-0001-7041-7766

E-mail: institute@afon.org.ua

Liudmyla Hnatenko

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-5287-0081

E-mail: gnatenko.manus@gmail.com

UKRAINIAN ZOGRAF POMYANYK OF 17th — 18th CENTURIES: ARCHAEOGRAPHIC EXPLORATION

The goal of the work is to study the original Ukrainian Zograf Pomyanyk of the 17th — 18th centuries, which is contained in a manuscript convolute together with the Russian **Synodicon-Pomyanyk** of 1639 (Mount Athos, Zograf Monastery, storage code Zogr. 77). To conduct a description of the entire codex based on codicological and paleographic research. The **methodological foundations** of the research are based on the principles of historicism, scientific objectivity, and systematicity; codicological and paleographic methods of analysis, which contributed to obtaining the latest data, were applied. The **novelty of the work** is the discovery of the Ukrainian Pomyanyk in a manuscript convolute codex, together with the Russian Synodicon-Pomyanyk of 1639. For the first time, a study and description of the entire codex was conducted, paying primary attention to the Ukrainian Pomyanyk. The separateness of the Ukrainian Pomyanyk from the Russian Pomyanyk and the artificiality of their unification under one frame were proven. **Conclusions.** The Ukrainian Zograf manuscript

Pomyanyk of the 17th — 18th centuries is a significant national historical source and written monument. It was compiled in 1682—1769 during the collection by monks in the lands of the Hetmanate and Slobozhanshchyna (Sloboda Ukraine) of generous donations to the monastery from Ukrainian hetmans and Cossack elders, which also supported the existence of a national spiritual center on Mount Athos. The Ukrainian Pomyanyk, united under one frame with the Russian Synodicon-Book of Commemoration of 1639 (Moscow), is not related to it by the time and place of writing, language, type of writing and artistic decoration. The Ukrainian Pomyanyk began to be composed only in 1682, probably in Chernihiv, and was completed in the 1770s. The manuscript is written in Church Slavonic of the Ukrainian edition and in Old Ukrainian, in Ukrainian semi-permanent and cursive writing styles, and folk plant elements were used in artistic decoration. Entries in it were made by Ukrainian clergy and lay persons, scribes, office clerks, in cities and towns in Chernihiv, Kyiv, Pereyaslav, Poltava, Sumy, Kharkiv regions, etc.

Key words: Mount Athos, Holy Mountain, Zograf Monastery, Zograf Synodicon, Book of Commemoration, Ukrainian Zograf Pomyanyk of 17th — 18th centuries, Russian Synodicon of 1639, convolute, manuscript, codicological and paleographic metadata.